

Sayı : 9

Sene : 1978

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1978

ÇARLIK RUSYASI YÖNETİMİNDE KARS

İlber Ortaylı

1878-1917 Arasındaki Sosyal Ekonomik Değişim:

1878 Berlin Kongresi, gerek Avrupa güçler dengesinde, gerekse Osmanlı imparatorluğu'nun toprak kompozisyonu ve etnik yapısında önemli değişimler meydana getirerek kapandı. Osmanlı imparatorluğu artık bir Slav imparatorluğu olmadığı gibi, stratejik noktaların ve Türk nüfusun bir kısmını da kaybedecekti.

İmparatorluğun üç önemli parçası üç büyük devletin geçici idaresine bırakılmıştı. Bu yerler Osmanlı devletine bir daha geri verilmedi. Fakat bu üç bölgenin (Bosna-Hersek, Kıbrıs Adası ve Kars Sancağı) yeni idare ile bütünleşmeleri önemli sorunlar yaratmıştır. Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, yerli müslüman ahalinin tepkisi ve silahlı direnişiyile karşılaştı. Bu zümreler toprak üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmekten ve yeni idarenin diğer etnik gruplarla birlikte, kendilerine karşı bir baskı politikası uygulamasından çekiniyorlardı. Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan monarşisi tarafından çifte tac adına yönetildiğinden; İmparatorluk Avusturya memurları gayri müslim unsurların, Macar krallık memurları ise müslüman unsurun tarafını tuttular. İmparatorluk bürokrasisinin çatışmalar içindeki unsurları bu bölgede karşı karşıya idi ve barut fıçısını tutuşturan ateş, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına da zahiren sebeb olmuştur. Kıbrıs adasının İngiltere idaresindeki sorunları ise günümüze dek uzanan önemdedir. Bu iki bölgenin bu açıdan incelenmesi bu çalışmanın konusu olmadığı gibi yerli ve yabancı literatürde ele alınmıştır. Bizim üzerinde durmak istediğimiz ve literatürde işlenmeyen konu ise Kars'ın Çar Rusyası idaresinde geçirdiği 40 yıllık dönemdir. Üstelik bu bölgenin 1920 de tekrar Türk idaresine geçmesi bu dönemin yapısını iyice araştırmamızı gerektiriyor. Şu kadarını belirtelim ki, Kars ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğu ile bütünleşmediği gibi, işgalden sonra Çarlık Rusyası'nın ancak

belirgin bir bölümü (Güney Kafkasya) ile bütünlük sağlayabilmiştir. Bu niteliği ile Kars bölgesi, modernleşme temeli ve dereceleri birbirinden farklı da olsa; geleneksel düzenin içinden henüz çıkmakta olan iki imparatorluğun tipik bir uç bölgesi (periphery) olarak, çeşitli yapısal sorunlar içinde idi. Son yüzyıl içinde vilayetin geçirdiği değişimler, bu nedenle bir dönem için gelişme ,bir dönemde de çöküntü olarak nitelendirilebilir.

Çağdaş Rusya tarihçiliğinde olduğu kadar, Türkiye tarihçiliğinde de Kars vilâyetinin bu kırk yıllık dönemi gereğince ele alınmamıştır. Oysa bölgenin son yüzyıllık sosyal-ekonomik tarihi, tarihçiliğin de ötesinde birçok sosyal bilim disiplini için ilginç bir araştırma konusu olmaya namzettir. 1877-1917 yılları arasında ,bölgenin ekonomik-sosyal durumunun analizi, nüfusun etnik ve sınıfsal kompozisyonu, eğitim, tarım, hayvancılık ve ulaşım sistemindeki değişmelere bakmak gerekir. Böyle bir araştırma, Çarlık yönetiminin bölgeye getirdiği değişikliği anlamak kadar, Kars'ın anayurdumuza yeniden katılışından sonra ortaya çıkan bazı sorunları da kavramamıza yardım edecektir.

Çalışmamızda; Çarlık idaresinin bölgede yaptığı 1897 sayımı ve bununla ilgili rusça kaynaklar, işgalden önceki durumu gösteren Erzurum Vilâyeti salnameleri ve konuyla ilgili bazı ikinci elden kaynaklar (özellikle bunlar arasında Hagopyan'ın konu ile ilgili ermenice bir nüfus tetkikini belirtmeliyim) kullanıldı. Bunların dışında mülâkat da başvurulan yöntemlerdendir.

Daha Türk-Rus harbi devam ederken Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya eteklerindeki son toprağını da, 23 Ekim 1876 da Çar Ordusunun Kars Sancağı, Ardahan, Oltu ve Batum'u istila etmesi ile kaybetmişti.* Kars sancağı Çarlık Rusya yönetimine geçince, Zakafkasya genel valiliğine bir oblast (vilâyet) olarak katılmıştır. Zakafkasya kıtasının başkenti Tiflistir. Kars'ın Osmanlı dönemine göre sınırları büyütülmüştür.

Yeni İdarî Yapı:

Zakafkasya Genel Valiliği Çarlık niyabetidir. Ekseri Çar hanedam üyelerinden biri veya eski Rusya hanedanlarından birine mensup bir

* Doğu cephesinde harbin seyrini Rus kaynaklarına göre değerlendiren bir eser, Moskova Devlet Üniversitesi'nde M. İvanov, A. L. Sidorov ve V. K. Yazanski, *İstoriya SSSR*. Tom II, Moskova 1959, s. 167.

yüksek rütbeli komutan bu göreve atanırdı (Örneğin 1898 de genel vali bir sürü ünvanı olan General Knez Grigoriy Sergeyiviç Galitzin'di). Genel valilik birçok Guberniyalar (Vilayet) ve Oblastlar'dan (2. derece bölge) meydana gelmekteydi. Guberniyalar; Tiflis, Kutay, Yelizavetpol, Bakû, Erivan, Çernomorsk, Stavropol'dür. Batum ve Artvin sancakları Tiflis Guberniya'sına bağlanmışken, Kars sancağı genişletilmiş ve Kuban, Tersk ve Dağıstan gibi doğrudan genel valiliğe bağlı bir *Oblast* haline getirilmişti. Sancak Osmanlı yönetiminde iken; Merkez Kars, Şureğül, Zaroşad, Kağızman kazalarından meydana geliyordu ve Erzurum vilayetine bağlı idi. Çarlık yönetimine geçince komşu Oltu ve Ardahan kazaları Kars'a bağlandı. Böylece Kars Oblastı; Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu olmak üzere dört ana okrug (kazadan) meydana gelmektedir. Bu dört ana bölgenin alt birimleri şöyle idi;

Okrug	Alt birimler
Kars	Merkez, Saganlug (Sarıkamış), Şureğül (Argino), Zaroşad (Grenada), Arbahin
Kars	Merkez, Horasan, Nahıçev
Ardahan	Merkez, Poshov (Digor), Çıldır (Zarzini), Felshi
Oltu	Merkez, Tausher

Bu alt birimler birer Gorodnişçe tarafından yönetiliyordu.

Çar Rusyası'nın Kars bölgesi ile ilişkileri erkenden başlar. İşgalden önce Kars'ta, Erzurum'daki Rus Konsolosluğuna bağlı bir Konsolosluk memuru vardı¹. Bu her türlü ilişkinin gittikçe yoğunlaştığını gösterir. Kars'ta Kafkaslar ile ticaret yoğunlaşıyordu. Aynı yıllarda Osmanlı yönetimi bu nedenle, burada altı üye ve bir reisden müteşekkil bir ticaret mahkemesi de kurmuştur. Ulaşımın kötülüğüne rağmen telgraf ve posta sistemi tamamlanmış idi.

Çar yönetiminden sonra Kars'ta geleneksel devlet ve toplum nitelikleri belirgin ölçüde devam etmiştir. Tedavülde Rus parası ile Türk ve İran paraları da vardı. Ölçü birimleri olarak Ruslarınki yanında Osmanlı ölçüleri de kullanılmış, arazi işletme ve mülkiyet sistemleri eski temeller ve yasalar üzerinde devam etmiştir. Hatta Karsla birlik-

1 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, sene 1288 (1871), s. 69.

te, Batum ve Artvin'de de bu durumun devam ettiği görülüyor. Bu uygulama Rusya imparatorluğunun her tarafında görülen farklılıklardan biridir ve «parçala, hükmet» siyasetinden çok, modernleşmesini tamamlamamış bir imparatorluktaki mevzuat çeşitliliğinden ve uyumsuzluğundan ve yönetimin kısmî güçsüzlüğünden ileri gelmektedir.

Ulaşım

Kars Osmanlı döneminde modern ulaşım sistemine telgraf hariç tutulursa girebilmiş değildi. Bu durum ülkeyle; mülki, askerî, kültürel ve ekonomik yönden bütünleşmesini güçleştirmişti. Çarlık idaresinde ise Kars demiryol bağlantısı ile Kafkas ulaştırma sistemi içine girdi. Ancak bu bağlantı bölgenin Rusya'yla bütünleşmesi yönünden yeni sorunlar yaratmıştır. Kars, Aleksandropol üzerinden Tiflise bağlanmıştı. Buna karşılık Karadeniz kıyısındaki Batum ile bu tür bir bağlantısı yoktu. Aynı şekilde İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile de bir bağlantı kurulamadı. Böylelikle Kars tek yönlü bir çekim ile ancak Kafkasya merkezine bağlanıyordu². Hinterlandı ile bütünleşemediği gibi, Osmanlı limanı Trabzon veya Rusya limanı Batum ile bağlantısı da olmadığından, Avrupa Rusyası ile de doğrudan ilişkilere giremiyor ve ekonomik bir bütünleşme sağlayamıyordu. Bu demiryol bağlantısının tek yönlülüğü ön plânda askerî ihtiyactan ileri geldiğinden, ekonomik ve kültürel yönden Kars Kafkasya eyaletlerinin uç noktası (periphery) olarak kalmıştır. *Žakafkaskaya Železna Doroga (Kafkas Demiryol Yönetimi)* Merkez Kars'ın Kağızman, Sarıkamış ve Ardahan'la bile demiryol ilişkisini kuramamıştır. Bu ilişki ancak toplayıcı merkez fonksiyonlarını yerine getirecek, yani Kars kenti ve demiryolunun etrafın ürünlerini nakledebilmesini sağlayacak bir işlerliği sağlıyor. Bu da demiryolunun yakın çevreye bazı kılcal yollarla bağlanmasını sağlayan şose yollardır. Şose yollar işgalden hemen sonra angarya usulü ile ahaliye yaptırılmış olup, ticarî işlerlikten çok askerî amaçlar gözetilerek planlanmıştır (Bu ufak çaptaki yol şebekesi, Göle-Kars, Kağızman-Kars, Oltu-Ardahan arasında bir ağ oluşturmuştur). Sınırlı ve tek yönlü bir sistemdi. Bu

2 Ulaştırma sisteminde toplayıcı merkezin, çevreyi parçalayarak sömürmesi demek olan bu tip ulaşım ağına *Ağaç* sistemi denir. Bu modelin benzerleri boldur. Açıklama için bkz. İlhan Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğunda Mekân Organizasyonunun Evrimi*, «Bölge planlama Üzerine» İst. Teknik Üniv. Yay. yıl 1972, s. 89 vd.

sınırlı ve tek yönlü ulaşım, ilerde bölgenin Türkiye'ye yeniden katılmasından sonra da yeni sorunlar yaratacaktır.

Yeni Toplumsal Düzen ve Sınıflar

Bilindiği üzere Osmanlı yönetimi, hiç değilse hukukî düzeyde, kontrolcü ve üretici sınıfları özellikle 19.yy da tebaa-i Osmanî'den sayar ve vilâyet düzeyinde muhtelif zümreler tesbit edip bunlara ayrıntılı hukukî imtiyaz ve statüler vermek yolundan kaçınırdı. Ayanlık kurumu ise hukuken 19.yy da lağvedilmişti. Bu durum Osmanlı ülkesinde sosyal, iktisadî yönden hakim sınıflar ve nüfus grupları olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak bu zümreler hukukî bir statü ile kemikleştirilmemiştir.

Çar yönetimine geçildikten sonra, Rus devlet ve toplum hayatının temeli olan, ahaliyi toplumsal sınıflara ayırma ve imtiyazlarını belirleme sistemi Kars vilayetinde de uygulanmıştır. Böylece biçimsel düzeyde de bir aristokrasi, ruhban v.s. sınıfı yaratılmıştır. Ahâlî; zâdegân (dvoryanstva), ruhban (duhavenstva), kentliler (gorodnii soslovii), köylüler (krestyanstva) diye dört ana zümreye ve kazaklar (hür köylü sayılıyorlar, askerî bir güçtü), ecnebler gibi istisnaî gruplara ayrılmıştır³. Hagopyan, 1900 lerde Kars yöresinde bu sınıflara girenlerin sayısını şöyle veriyor. Zâdegân; 2089 (759 u Rus), Ruhban 1332 (1163 ü Hristiyan), Tüccar 241, şehirlî 15871, Köylü 243. 839, Zanaatkâr 4346⁴.

Çevre eyaletlerinde uygulanan bu sosyal düzenleme, özellikle Çar yönetiminin parçala hükmet politikasına uygundur. Benzer uygulamalar Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğunun çevre vilayetlerinde de gözlenebilir. Otokratik Çar yönetimi bu sayede belirgin kontrol yeteneği elde etmektedir. Nitekim Osmanlı döneminde geçişkenliği yüksek olan ve billûrlaşamayan din adamları zümresi de imtiyazlı, kapalı bir kast haline getirilmiştir. Osmanlı döneminde toprak sahipleri ve köylüler fiilen billûrlaşan iki sınıf idiler. Rusya Yönetimi bu zümreleri idvoryan (zadegân) ve köylü diye ayırma tabi tutmakla, eski düzeni hukukî ve resmî bir hale getirmekten ötede bir değişiklik yapmış sayılmaz. Ancak yeni yöneti dinsel feodal bir zümre daha yaratmıştı.

3 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Tiflis 1899, Otd. III, s. 68.

4 A. M. Hagopyan, *Gars-ı Marzî Azkapnaksutyun (Kars bölgesi nüfusu) (1897-1914)*, *Tarih ve Külliyyatı belirsiz Xerox*, s. 149.

Bu yeni kastın kapalılığı, Çar yönetiminin etkin bir nüfuz grubunu kontrolü altında tutmasını sağlamıştır. Nihayet bütün geleneksel imparatorluklarda görülen, ahaliyi dinsel sınıflara ayırma sistemi de bu ilkinin tamamlanmaktadır. Ahali resmen, Provoslavnie (örtodoks) Ermeni Gregoryan, Ermeni Katolik, Protestan, Yahudi, Müslüman gibi ayrı statüde dinsel cemaatlere ayrılmıştır. Bu konuda sayısal bilgi aşağıda verilecektir.

Etnik Yapı ve Nüfus

1876 Osmanlı nüfus sayımına göre Kars sancağının ve işgalden sonra buraya katılacak olan Oltu ve Ardahan'ın, erkek nüfus miktarı toptan 39.257 idi⁵.

Bölgesi	Müslim Erkek	Gayrimüslim Erkek	Toplam
Kars sancağı	20420	4810	25235
Oltu kazası	6417	355	6772
Ardahan	7250	—	7250

Buna göre erkek nüfusun yaklaşık iki misli olan 80.000 e (çocuk ve yazılmayanların) ilâvesi ile nüfus 100.000 nin üstündedir. Bölgede Ermeniler en kalabalık hristiyan grubtu. Az miktarda başka gruplarda vardı. Ancak tek gayrimüslim cemaat örgütü Ermenilerin idi.

İşgalden sonra eski Kars sancağına katılan Oltu ve Ardahan'la birlikte bölgenin nüfusuna göz attığımızda büyük değişme görülüyor. İşgalden 20 yıl sonra yapılan 1897 nüfus sayımına göre, Kars sancağının nüfusu; 162.723 ü erkek ve 129.775 i kadın olmak üzere 292.498 dir. Bu artışın 20 yıllık normal bir artış hızından değilde, yoğun bir kolonizasyondan ileri geldiği açıkça görülüyor. Nitekim bölgenin değişen etnik yapısı da bunu doğruluyor. Aşağıda 1897 çarlık sayımına göre bu gruplar belirlenmiştir⁶.

A) Kolonize grup

Rus: 10695

Polonez: 12

5 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, Sene 1293 (1876-77), s. 144.

6 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd III, s. 42.

Grek: 23525
 Estonyalı ve Mordva: 280
 Osetin: 2330

B) *Otantik grub*

Kürd: 26434
 Ermeni: 37094
 Aisor (Kaldeli): 321
 İranlı: 81
 Türk : 41823
 Türkmen : 8893
 Karapapak : 24134
 Nogay : 2556

Türk dil grubu

Bölgenin bu başlıca gruplarına göz attığımızda; A grubu (kolonize)nun önemli bir artış kaydettiği anlaşılıyor. Özellikle bir sınır bölgesinde yeni etnik unsurların böylesine artış kaydetmesi; iktisadî gelişmeden çok, III. Aleksandr devrinde Rusya'nın bütün çevre vilayetlerinde görülen reaksiyoner slavlaştırma ve kolonizasyon politikasının sonucudur.

Osmanlı dönemine göre Türkçe konuşan grub hayli azalmış, yarıya düşmüştür. Bu eksilmeye göç olayı çok etkin olmuştur. Bazen bütün bir kabilenin yerini yurdunu terk ettiği görülüyor. Örneğin Cicim bölgesinden kalkan bir kısım Karapapak Türkmenleri, Anadolu'da Adana, Trabzon, Amasya yörelerine dağılmış olarak yerleştirilmiştir. Bu da Osmanlı iskan politikasının bir özelliği idi. Kars'ta da Türk nüfusu bu nedenle işgalden sonra ilk elde önemli bir azalış gösteriyor (takriben 70.000 kadar). Bununla beraber bu durum bütün otantik etnik unsurlar için söz konusudur. Özellikle Ermeni nüfusu, cemaatin beklentilerinin tersine Rus yönetiminde önemli bir artış kaydetmemiştir⁷. Yo-

7 A. M. Hagopyan'ın bildirilen makalesindeki yoruma bu nedenle katılmıyoruz. 1897'de 290.654 olan Kars nüfusu 1914'de 391.213'e çıkmış, buna rağmen Ermeni nüfus, sonraki artışta da önemli bir kazanç sağlayamamıştır. Ermeni grubu da Kafkasya'nın bütün otantik halkları gibi; Çar yönetimi altında Kazak, Rus vs. gibi kolonizatör gruplar lehine önemli kayıplara uğramış görünüyor. Kentsel gelişmeden paylarını yeterince alamayan otantik halkın hayatında, bu dönem içinde belirli bir iyileşme görülmemiştir. Hagopyan 1897-1914 devresinde Ermeni nüfusun % 17,48'den

ğün kolonizasyon dolayısıyla Kars vilayetinde bambaşka bir etnik nüfus kompozisyonu ortaya çıkmıştır.

Eskiden olduğu gibi yeni dönemde de ahali dinsel cemaatlere ayrılmıştır. Bu arada islâmlar da şii, sünnî diye iki ayrı toplum halinde örgütlenmişlerdir. 1897 sayımına göre Kars'ta başlıca dinî grupların nüfusu şöyledir⁸.

Dinî grup	Erkek	Kadın	Toplam
Ortodoks	18142	17188	35330
Sektan ⁹	6488	6276	12764
Ermeni greg.	26016	24964	50980
Ermeni Katol.	500	459	959
Protestan	469	392	861
Yahudi	—	4	4
Müslüman (Şii)	7715	7289	15004
Müslüman (Sünnî)	54789	50529	105318
Yezidi	1648	1448	3096

Görüldüğü gibi gayrimüslim nüfus toplamı 100.898 olduğu halde, müslüman nüfus halen 123.418 le en kalabalık bölümü meydana getirmektedir. Bununla beraber müslüman cemaatin başına örgütlü bir ruhban sınıfı yerleştirilerek, yeni bir uygulama ve kontrol sistemi geliştirilmiştir.

Kars'ta ve bütün Kafkasya'da Türkçe konuşanlar kalabalık ve önde gelen bir gruptu. Bütün Kafkasya'daki 8.275.637 kişilik nüfusun 1.401.855 i Türkçe konuşuyordu¹⁰. Türkçe öncelikle müslümanlar ve sonra diğer gruplar arasında bir *lingua franta* idi.

% 24,8'e çıktığını söylüyor. Ancak bu önemli bir artış olmayıp, bu yöndeki yorumun bütün Kafkasya çapındaki tesbitlerle mukayeseli olarak yapılması gerekirdi. Bu yapılmadığına göre, yazarın da bir yerde belirttiği gibi bu artış kısmen doğumdan, kısmen de sefilane şartlarda çalışan, mevsimlik bekâr tarım işçilerinden meydana geliyor olmalıdır. Gerçekten Kars'ta bütün gruplar için bu sözkonusudur (1897 de 100 Erkek nüfusa 81 kadın nüfus vardı) ve tarımda kapitalizmin gelişmesiyle ilgili bir olaydır.

⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd. III, s. 44 den yararlanarak.

⁹ Bu grup storoverts, eski inanışlı diye de bilinir. Çar Aleksey Mihailoviç ve patrik Nikon zamanındaki kilise reformuna karşı çıkararak Kafkasya ve sonraları Kars'a göçen grub. Bu gruba ahali malakan der. Tarımsal teknolojik modernlemede etkin olmuşlardır. Eski Rus kilisesinin inanışını sürdürmüşlerdir, yakın zamanlarda ülkeye göç etmişlerdir.

¹⁰ *Ibid* Otd. III. s. 42-43.

Babil kulesini andıran Kafkasya da Türkçe yönetimde ve anlaşmada önemli bir yere sahipti.

Endüstri ve Zenaatlar:

Osmanlı döneminden sonra, Çarlık yönetimindeki Kars'ın önemli bir sınaî gelişme aşamasına girmesini beklemek mümkün değildir. Vakaâ, 1890 lardan itibaren Rusya'da endüstri kapitalizmi hızla gelişmeğe başlamış, özellikle Bakû petrolünün işletmeye açılmış olması Güney Kafkasya'da da bu dönemde kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmiştir. Bununla beraber üretimin tek yönlü yapısı, periferideki Kars'ta sanayiden çok tarımda modernleşmeyi sağlamıştır. Sanayi manifaktür düzeyinde, daha çok gıda maddeleri ile zarurî ihtiyaçları karşılamaya yönelik bazı küçük işletmeler halinde gelişmiştir.

Osmanlı döneminde Kars sancağında otarşik bir ekonomik düzenin gereği, gıda maddelerinde dahi pazara yönelik geniş bir üretim görülüyor. Bu düzenin gereği olan nalbantlık vs. gibi zenaatlar dışında, Kars'ta en çok göze çarpan faaliyet dah, dericilik idi. 1293 (1876) sayımına göre bütün Kars sancağında bina olarak 624 dükkân vardı¹¹. Etraftaki madenlerin pek işletilmediği görülüyor. İşgalden sonra şehrin garnizon olarak öneminin artması inşaat faaliyetine yönelik bazı yeni ekonomik aktiviteler doğurduğu gibi, pazara yönelen üretim belirgin bir manifaktür faaliyetini de geliştirmeye başladı. 1898 sayımına göre Karsta vergi ödeyen, dolayısıyla pazar için üretim yapan imâlât-hâneler adedi hayli artmıştır¹². Buna göre:

Cinsi	Adedi	İşçi sayısı	Yıllık üretimi (Rus Rublesi)
Yağ imalâthânesi	5	12	5.000
Nebatiyağ imâlâthânesi	27	49	5.000
Peynir imalâthânesi	1	4	4.000
Değirmen (un imalâthânesi)	679	786	641.000
Dericilik (Dabbaghane)	4	8	2.000
Pamuklu dokumahânesi	7	7	3.000
Şaraphâne	3	6	3.000

11 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, sene 1293 (1876-77), s. 179-180.

12 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd. III, s. 51-53.

Bira imalâthânesi	1	3	5.000
Kireç ocağı	5	12	6.000
Kerpiç-Tuğla ocağı	13	34	9.000
Briket imalâthânesi	5	10	2.000
Madensuyu imalâthânesi	3	7	5.000
Boyahane	4	8	2.000
Yekûn	758	948	691.000

Bu sayı bir sınıf kapitalizm ve proleterya tabakasının doğması gibi bir sonuçtan çok uzaktır. Daha çok ev imalâtı ve küçük iş yerleri hakimdir. Tabii bu faaliyetlerin tümünün bu hacimde olmadığı açıktır. Burada bildirilen ancak vergi konusu olan işyerlerinin sayısıdır. Bunun yanı başında ayçiçeği ekimi, nebâtî yağcılığı geliştirmiştir. Kars'ta bu dönemde tütün ekiciliğine de geçildiğinden, bir kaç sigara imalâthünesi vardır. Ancak Kafkasya'daki Kutay, Tiflis, Erivan gibi tütüncülük merkezleri ile karşılaştırılamayacak kadar düşük bir üretim vardır¹³.

Endüstriye yönelik madenler işletilmiyordu. Bölgede Arsenik, Amiyant ve Bakır cevheri olduğu halde bunlar işletilmemiştir. Ancak alçı, kireç ocakları ve civarın iyi kalite kili tuğla ocaklarında kullanılmaya başlamıştır. Bir de tuz yatağı işletiliyordu. Kars bölgesi bu dönemde Kafkas pazarına yönelik üretime girmişse de, Çar yönetiminin son gününe kadar kentsel üretim zenaatlar seviyesinde kalmıştır.

Kentleşme ve Yeni Yerleşme Düzeni:

Kars kentinin ve diğer çevre merkezlerin 1878 den sonraki gelişimini yönlendiren asıl neden askerî amaçlardır. Bu kentler hepsi garnizon merkezleri idi. Nitekim kalenin dibindeki eski Kars kenti feodal dokusu ile aynen bırakılmış, Kars çayının kuzeyine geçilerek, orada radyal kesişen caddeler ve modern binalarla yepyeni bir garnizon şehir kurulmuştur. Bu eğilim Kafkasya'nın diğer merkezlerinde, örneğin Tiflis'te de görülüyor. İlginçtir ki Osmanlı ordugâh merkezi de aynı yerde idi (Hatta Gazi A. Muhtar Paşa'nın konağı daha önceden burada yapılmıştı ve mimarî yönden de benzerlik gösteriyor). Bu modern kent'in binalarında orta Rusya ve Avrupa mimarî üslûbu bulunmakla birlikte, yerli taş işçiliğinin de katkısı büyüktür. Garnizon kentlerin, eski ken-

13 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd. III, s. 72-74.

ti geleneksel dokusuyla bırakıp, ayrı bir yere kurulması olayı bu çağda genel bir eğilimdi. Örneğin Avusturya Macaristan döneminde Saray Bosna'da aynı şey yapılmıştı.

Kentsel yerleşmedeki bu değişim yanında, kırsal bölgede de yeni merkezler kuruluyor ve yerleşmeler görülüyordu.

Bütün bunlara rağmen, Çarlığın kötü idaresi ve bürokrasisi ve üretimdeki verim düşüklüğü gibi nedenlerle, kentsel nüfus yeterince büyüyememiştir. Tarımda kapitalizme geçiş, devamlı hareket halinde serseri bir işgücü yaratmıştı. Bu gelişmenin de istikrarsızlığı güçlü bir tarım proleteryasının doğuşunu engellemiştir. Çarlık yönetimi boyunca kentlerdeki büyümenin yavaşlığını aşağıdaki tablo göstermektedir¹⁴.

Yer	Kent	Nüfusu
	1897	1914
Kars	20805	30086
Kağızman	10518	11145
Ardahan	4142	4113
Oltu	2373	3258
Yekün	37838	48602

Bu artış 20 yıllık bir süre için çok azdır. Kentleşme hızı ve kent nüfusu oranının (%12 nin biraz üstü), Rus kapitalizminin inkişaf çağında bile çok düşük olduğu anlaşılıyor.

Kentlerde daha çok ordu mensupları ve memurların hakim grup olduğu görülüyor. Zenaatçılar 1897 ve 1907 arasında iki misli artmıştır (1897 de 2405, 1907 de 4346 kişi). Etnik gruplar içinde Ermeni kent nüfusu 1897 de %43,9 oranında iken, 1914 de %78,3 e çıkmıştır¹⁵. Yani Ermeniler kırdan kente en çok göçeden grubdur. Buna rağmen, Ermeni nüfusunun da büyük çoğunluğu çiftçilik ve çobanlıkla geçiniyordu.

Tarım ve Hayvancılıkta Gelişmeler:

Tarım ve Hayvancılık 1878'den sonra da Kars bölgesinin başlıca ekonomik faaliyeti idi. Yeni idare Osmanlı toprak sistemini temelde aynı bırakmış ve mülkiyet biçimindeki gelişmeler de eski düzenin gelişimini izlemiştir. Şöyleki; Kars vilâyeti ile birlikte, Tiflis vilâyetine bağ-

14 Hagopyan, *Ibid*, s. 148, Tablo 2.

15 *Ibid*, s. 149.

lanan Artvin ve Batum'da da *a'şâr* vergisi alınmaya devam olunmuştur. Temmuz 1887'den beri bu vergi resmen kanunlaşmıştır. Ayrıca, toprak sahibine *bayramlık* diye bir vergi daha verilirdi. Gene arazi mülkiyet ve kullanımında da 1858 Osmanlı Arazî Kanunnamesi'nin getirdiği esaslar, Çar Rusyası'nın toprak sistemi ve mülkiyet düzeni ile bağdaştırılmıştır. Böylece: a) Vakıf topraklar aynen kalıyordu. Yalnız bu topraklar şimdi kast haline getirilen bir ruhban sınıfının mülkü haline geldi. b) Mülk Arazî, toplu şahsî mülk olarak, c) Arazî-i Emîriye de gene aynı adla kullanılan mülkiyetine bırakılıyordu¹⁶. Bu iki tip arazinin hukukî statüsü Osmanlı devrinde farklı idi, ama fiiliyatta o zaman da bunlar nüfuzlu bir zümrenin tasarrufu altında idi. Bunların adları muhafaza edildiği halde, *tapu* ve *koçan* sahibi olanların mülkü addedildi. Böylece, Osmanlı memleketlerinde Tanzimat'tan sonra başlayan mülkleştirme süreci, Kars'ta Çar yönetimi tarafından hızla ve aslına sadık bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu, feodal zümreyi güçlendirmekle birlikte, tarımda kapitalizmin gelişmesi için ön şarttı ve Türkiye'de Tanzimat devri yöneticileri de Arazî Kanunnamesi'ni çıkarmakla aslında böyle bir sonucu gaye edinmişlerdi. Böylece otokratik Çar rejimi, 1858 Osmanlı arazi kanununu başarıyla bünyesine uydurabildi.

Kars vilâyetinin tarım ürünlerini belirleyen son Osmanlı istatistiğine göre, buğday, arpa, bölgede yetişen başlıca hububat cinsidir. Az miktarda mercimek ve baklagiller, lahana gibi zerzevat, kavun-karpuz, elma, üzüm, vişne gibi meyveler yetiştirilmektedir. Tütün, bir çok sebze cinsi, pirinç ve patates gibi kültür bitkilerinin ise bu dönemde tarımı yapılmamakta idi¹⁷. 1878'den sonra tarımdaki modernleşme bazı kültür bitkilerinin tarımının da yapılmasına neden oldu. Buğday ve çavdar tarımı verim artışı sağladı. Yulaf ve darı ekildi. Mısır, patates ve pirinç gibi kültür bitkilerinin ekimine ve yağcılık için ayçiçeği yetiştirilmesine başlandı¹⁸. 1893 te 34 bin, 1909 da 276.320 put patates yetiştirildi (put 16 kg). Bu ürünlerin bazılarının ekimi ister istemez tarım teknolojisinde değişmeyi ve yardımcı işgücünü gerekli kılıyordu. Üstelik, ayçiçeği, pirinç, patates, yulaf gibi ürünler hayvancılık ve pazar ekonomisinin taleplerine yönelme sonucu ekilmeye ve yetiştirilmeye başlandı. Niha-

16 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd I, s. 182.

17 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, sene 1293, s. 152-155.

18 İlgili istatistik için bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd III, s. 48-49.

yet tarımdaki bu gelişme, hayvancılıkta teknolojik yeniliği, yani tarımda işgücü olarak kullanılan hayvan cinslerinin ıslahını da birlikte getirdi.

İşgalden önceki son Osmanlı sayımına göre, Kars sancağındaki hayvan cinsleri ve sayıları şöyle idi: öküz (25,000), manda (9,000), malak (900), boğa (11,000), inek (15,000), dana (7,000), aygır (1110), kısarak (1,500), iğdiş (500), tay (400), sürü hayvanı olarak koç (9,400), koyun (28,000), kuzu (15,000), teke (8,000), dişi keçi (25,000), oğlak (15,000). Kars'ta bu dönemde keçikılı ve yapağı elde edilip mahalli ihtiyaçlar için tüketiliyordu. Gene mahallideric ilik için 42,000 adet keçi koyun derisi elde ediliyordu. Sancak içinde Kağızman'da arıcılık yapılıyordu ve 16,000 kadar öküz mandırası bulunuyordu.

Çarlık yönetiminin denebilir ki, bölgeye önemli bir katkısı hayvancılık ve tarımsal teknoloji alanında olmuştur. Çiğ veya nadas araziye ekime açmak için, Kars'ta yaygın olarak at ve ağır pulluk kullanılmaya başlamıştır. 1884-1913 arası ekilebilir arazi 2 misli, tarım nüfusu 4 misli artmıştır¹⁹. Burada kullanılan atlar, yerli cins cıhz atlar olmayıp, ilginç bir melez ırk olan ve halkın *malakan atı* tabir ettikleri kadanalardır. İkinci Dünya Savaşı kadar, at Türkiye'de bir «vasıta-i harb» olarak telâkki edilmiş, tarımda kullanılacak güçlü, adaleli ırklar geliştirilmemiştir²⁰. Kars bu konuda işgal dönemi boyunca istisna teşkil eder. Kars'a özgü bir kadana cinsi olan malakan atı, menşinde Avrupa'nın, ardene, perşeron (percheron), Breton ve Clydestale ve Beljik gibi *soğukkanlı kadana* cinslerinin kanını taşır. Bunlar Rusya'da Orlof ve Bituyik cinsleriyle karıştıktan sonra ortaya çıkan cins, bu sefer Kars'taki yerli cinslerle melezleştirilerek ortaya malakan atı çıkmış. Boyu 1,48-1,58 olup, güçlü yük hayvanıdır²¹. Ancak, Kars'ta son zamanlarda bu ırk, iyi damızlık kullanılmadığından dejenere olmuştur.

Kars'ta sütçülük bu dönemde gelişmiştir. *Zavod ineği* veya *malakan ineği* denen melez ırktan bir hayvan yaygın tür haline gelmiştir. Bu inek, *Siementhal* denen damızlık cinslerden birinin, muhtemelen Danimarka kırmızısının yerli cinslerle karışımından meydana gelmiştir²². Esa-

19 A. Hagopyan, *Kars Vilâyetinin Tarımsal Gelişimi* (XIX. yy. - XX. başı) (Ermenice) s. 43 (Tarih ve külliyyet belirsiz).

20 Osmanlı döneminde atçılık ve ıslahı için bkz. İhsan Abidin, *Osmanlı Atları*, Teksir ve İslah-ı Hayvanat Komisyonu neşriyatından, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1917.

21 *Doğu Anadolu Coğrafyası*, c. VII (Tabii, Ziraat, Beşeri), Genel Kurmay Başk. Yay., Ankara 1938, s. 183.

22 Bu konudaki bilgi için Ank. Üniv. Veteriner Fakültesi, Zooteknik kürsüsü başkanı Prof. Dr. Mehmet Sandıkçoğlu'na teşekkürü borç bilirim.

sen Kars, kırmızı sığır bulunan tek ilimizdir. İklim ve otlak şartlarının elverişliliği nedeniyle bu tür bir sığır ıslahı, Kars'taki hayvancılık ve sütçülüğü dönemi içinde geliştirmiştir.

Eğitim Sistemi ve Örgütü:

Kars, Osmanlı hakimiyetinden çıktığı zaman uzak bir sınır vilâyeti olduğundan, eğitim kurum ve faaliyeti son derecede geri idi. 1876-77 yılı sayımına göre, Kars şehrinde iki muallimli ve 30 öğrencili bir Rüşdiye olup, bu en yüksek eğitim veren kurumdur. Bunlara ek olarak, Kağızman'da iki öğretmenli ve 40 öğrencili, Çaldır'da da bir öğretmenli ve 22 öğrencili iki rüşdiye (ortaokul) daha vardı²³.

Memleket Çar Rusyasının idaresine geçince bu konuda bazı değişimler görüldü. Ancak eğitim alanında yeni idare başarılı olamadığı gibi, eşitsiz bir eğitim, sistemi göze çarpmaktadır. Örneğin, bütün Kafkasya'da, kalabalık bir grup olan müslüman gençlerden, gimnazyumlarda ancak 265 genç okuyordu (% 4.2). Kızlar ise, 26 tane olup (%0.4) oranında idi. Aynı oran Ruslar için erkeklerde 2,532 (%39.8) ve kızlarda 3,779 (%54.7) oranında idi. Bu eşitsizlik, milliyetler ve dinler ayırımından çok, sosyal sınıflar temel alındığında daha belirgin olarak görülüyor. Örneğin, 1898 sayımına göre, yüksek okullardaki öğrenciler bütün Kafkasya'daki şu sosyal sınıflardan idi²⁴:

Gençlerin sosyal sınıflara göre eğitimden yararlanma %'si:

Okul	Zadegân	Ruhban	Şehirli	Köylü
	3,079	193	2,256	297
Gimnazyum	% 48.4	% 3	% 35.5	% 4.7
	1,513	70	1,189	339
Réel gimnazyum	% 43.3	% 2	% 34	% 9.7
	3,454	149	2,267	218
Kız gimnazyum	% 50	% 2.2	% 32.7	% 3.2

Eğitimdeki sosyal sınıf, din ve mülkiyete dayanan bu büyük fırsat eşitsizliği, bölgesel planda daha büyük boyutlara ulaşıyordu. Sınırdaki

23 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, sene 1293 (1876-77), s. 134.

24 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd III, s. 64-67.

Kars vilâyetine Çar yönetimi 1898'e kadar lise, reel gimnazyum, kız lisesi, ortaokul gibi okullar açmamıştır. Kars'ta Türk nüfus için Osmanlı devrinden kalma, bütçesi kıt rüşdiye ve medreselerin Rus yönetimi boyunca ne oldukları hakkında bilgi edinemedik. Ancak, yeni yönetimin Kars'ta açtığı ilkokullardan da özellikle yerli halk pek yararlanamamıştır. Bütün Kafkasya'daki gimnazyum ve ortaokul düzeyindeki eğitim kurumlarından yararlanan müslüman gençlerin sayısı 1712'dir. Ancak, müslüman gençler en çok öğretmen okullarında idiler (71 öğrenci). Bu, eğitimdeki atılımlara olanak hazırladı.

Kars ise, eğitim yönünden bütün Kafkasya'nın en az gelişmiş bölgelerinden biri idi. Örneğin, 1898 yılında, Kars vilâyetindeki ilkokullarda okuyan 1166 öğrencinin milliyet, din ve sosyal sınıflara göre dağılımı şöyledir²⁵. Bu miktarın sene sonunda 933'e düştüğünü de belirtelim.

Milliyeti	Adedi	Dini	Adedi	Sosyal Sınıfı	Adedi
Rus	33	Ortodoks	339	Zadegan	12
Gürcü	2	Erm. Greg.	563	Ruhban	34
Ermeni	722	Katolik	103	Kentli	352
Tatar	8	Protestan	56	Köylü-Kazak	762
Dağlı	14	Yahudi	3	Yabancılar	6
Yahudi	3	Müslüman	98	Toplam =	1.166
Diğer	384	Diğer	4		
Toplam =	1.166	Toplam =	1.166		

Öğrenci sayısının düşüklüğü yanında, Rus maarifi, Kars vilâyetine 1898 yılı için ancak 5,808 altın ruble bütçe ayırmıştı. Bu Dağıstan'la birlikte, bütün Kafkasya'da en düşük miktardı²⁶. Esasen Kafkasya vilâyetlerinin nüfusu ve o vilâyete ayrılan maarif bütçelerinin miktarları karşılaştırıldığında, tamamen uyumsuz bir dağılım ortaya çıkmaktadır. Örneğin beş vilâyet için hazırladığımız böyle karşılaştırmalı bir tabloda şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır²⁷:

²⁵ *Ibid* Otd. III, s. 68.

²⁶ *Ibid* Otd, s. 69.

²⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd. III, s. 22-36 daki nüfus ve Otd. III. s. 69 daki bütçe bilgilerinin mukayesesi yapılarak.

Vilâyet	Nüfus	Maarif bütçesi (ruble)
Tiflis	978.775	769.914
Yelizavetpol	871.557	18.700
Baku	789.659	16.890
Dağıstan	586.636	267
Kars	292.498	5.808

Bu tablo, vilâyetlere eğitim hizmetinin götürülmesinde, coğrafi yerleşme dağılımı gibi engellerin de ötesinde bilinçli bir cehalet politikasının uygulandığını gösteriyor. Özellikle müslüman vilâyetlerinde, ahalinin gerek ulema ve gerek geleneklerin zoruyla dinî eğitim kurumlarına yönelmesi de laik eğitimin gelişmesini engellemekte idi. Bu nedenle de okul az açılıyor ve az talebe geliyordu. Müslüman nüfusunun ve bu gruba giren Türklerin, bütün Kafkasya'da olduğu gibi, Kars'ta da eğitim durumu çok kötü idi. Eğitimden yararlanma konusunda „Kars'ın Türk nüfusunun eski yönetime göre çok büyük gerileme içinde olduğu açıktır. Esasen 19 yy. ve 20 yy. başlarında Çarlık Rusya periferisindeki inkılâbçı Türk aydınlarının en çok eğitim sorununa eğilmeleri sebepsiz değildi. Molla Ekber Sabir'in taşlamaları, Ahund-zade ve Necef-zâde'nin tiyatro eserleri, maarif konusunda müslümanların geriliğini biliyor, müslüman din adamları ve Rus maarif yektililerini sürekli yeriyordu.

1910 yılında Kars'ta, Kafkas Eğitim dairesine bağlı 12 devlet okulu vardı (Öğrencinin % 56'sı). Bunun dışında, 67 dinî seminer ve aynı nitelikte 143 müslüman mektebi vardı. Laik eğitimin geliştirilmeyip, bu alanın dinî cemaatlere bırakılması Çarlığın reaksiyoner politikasına uygundu. A. M. Hagopyan, 1897'de bütün Kars'ta ancak 31,339 kişinin (% 10.7) okur-yazar olduğunu belirtiyor. Bunun % 39'u kentlerde, % 6'sı köylerde²⁸.

Özellikle açılan yeni devlet okullarının da Rusça tedrisat yapması, yerli halkın, kendi dilinde eğitim için ilkel dinî okullara girmesine neden olmuştur. 1910'da, bütün Kafkasya'da her 2,545 kişiye bir öğrenci düşüyordu. Bu oran, Kars'ın Türk nüfusu için çok daha küçüktür. Kars vilâyeti ahalisi, eğitim alanında Osmanlı Tanzimat reformlarıyla

28. A. M. Hagopyan, *Ibid*, s. 151; *Ovzor Karskoy Oblasti za 1897 God*. Kars 1898 t2, s. 17'den naklediyor.

girdiği yavaş gelişmeyi, Çarlık Rusya idaresinde de sürdürememiş ve bir gerileme dönemine girmiştir.

Eğitimdeki duruma paralel olarak, basın hayatında da durum aynıydı. 19. yy. başına kadar Kars'ta Türkçe yayın yoktu. 1900 yılında bütün Kafkasya'da 43 tane süreli yayın çıkıyordu. Bunların 30'u Rusça, 8'i Gürcüce, 5'i Ermenice idi²⁹. Türkçe hiç gazete yoktu. Kars'ta çıkan, «Kars» adlı tek gazete de, mahallî Ruslarca çıkarılan Rusça bir yayın organıydı. Bu konudaki yavaş gelişmeler, Bakû'da çıkarılan Azerî şivesindeki gazete ve yayınların takibi şeklinde sonraki yıllarda başlayacaktır.

Tarımda Kapitalizme Geçiş Nedeniyle Toplumsal ve Kültürel Değişmeler:

Kafkasya'daki gelişmelere bağlı olarak, tarımda pazar için üretime geçilmesi, Kars bölgesinde kısmen de olsa, kent hayatında Rusya imparatorluğundaki hayat tarzının yerleşmesine neden oldu. Ticari hayat ve tüketimdeki, tarım teknolojisindeki bu değişmeler, kültürel hayatta etkilerini gösterdiği gibi, konuşulan Türkçeye de birçok kelimenin girmesine neden oldu. Bu kelimelere baktığımızda pazar ilişkilerinin, ticaretin ve tarımsal teknolojinin getirdiği kavramlar ve kelime olduğunu görüyoruz. Örneğin, ıstol=sandalye (Rusça stul), sıtakan = bardak, akuşka = pencere (Rusça akno'nun diminütivi), smuşka = ayçekirdeği (Rusça semiçka), puşkah = köşe, rubaşka = gömlek (Rusçaya da orta zamanlarda urbadan geçmiştir), çemedan = sandık (rusçaya farsçadan geçmiştir), saldat = asker (argo olarak yaşar), zavod = çiftlik, mandıra olarak kullanılır, çaynik = çaydanlık, çugun = madeni kap (rusçada dökme demir), bomador = domates (rusça pomidor = (pomme d'ore), maşın = makina, ışkaf = dolap (Rusça şkof), sipişka = kibrit (Rusça spiçka), kuluç = ingiliz anahtarı, kartop = patates (Rusça aynı) vs. Kırk yıllık dönemin, günlük dilde dolaşan bu kalıntıları yanında, Kars'ın kentsoylu aydınları arasında yakın zamanlara kadar süren başka gelenekler yerleşmiştir. Türkiye'nin metropollerine olan uzaklığına rağmen, Kars'ta eski Rusya kentlerinin taşra hayatından bazı izler kalmış ve kentin aydınlarında Batı kültürüne ve hayat tarzına karşı ilgi, herhangi bir küçük kentinkinden daha fazla olmuştur.

29 *Kavkazskiy Kalendar na 1900 God*, Otd III, s. 76.

1900'lerden sonra, bölgenin Türk nüfusu arasında içtimaf teşkilatlanma başlamıştı. Kars'daki Osmanlı şebkenderinin (konsolos) öncülüğünde kurulan Hilâl-i ahmer (Kızılay) teşkilâtı bu alanda öncülük yapıyordu. Ayrıca, Yusuf Zülâli, Molla Muhiddin gibi aydınlar ulusalci neşriyat ve eğitimi başlatmıştı. Öte yandan, Bakû'daki Azerilerin kurduğu İslâm Neşr-i Maarif Cemiyeti faaliyet alanını Kars'a kadar uzatmıştı³⁰. Bu tür hareketlerin, bütün Kafkasya'daki ulusalci veya inkılâbçı eğilimlerden esinlendiğine kuşku yoktur. 40 yıllık Çarlık yönetiminin doğurduğu sonuçlardan biri de, bütün Kafkasya'da olduğu gibi, Kars'ta da muhtelif etnik gruplar arasında ulusalci bilincin uyanması ve bunun bir zaman sonra nefret ve çatışmaya dönüşmesidir. Kars'ta 1917-1920 arasındaki dönemde görülen anarşide bunun da payı vardır³¹.

Sonuç:

Bu çalışmada esas olarak, imparatorlukların çevre (periferi) bölgelerinin merkezle bütünleşme ve modernleşmeye ayak uydurabilme sorunu incelenmek istendi. 19. yy.'ın iki tane modernleşen imparatorluğunun çevresinde yer alan Kars, bu sonucu incelemek için çok uygun bir örnektir. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, 19. yy.'ın ikinci yarısında göze batan bir değişim ve modernleşme süreci içinde idi. Özellikle Rusya, modernleşme sürecinde daha önemli aşamaları geçtiğinden, ikisi arasındaki fark, bu iki imparatorluk sistemine dahil olan bir bölgede daha iyi görülmektedir.

30 F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 55. Bu bilgileri vermekle beraber, kaynak ve belge zikretmiyor.

31 Bilindiği gibi, Ruslar çekilip, mütareke imzalanınca, General Antranik'in Ermeni ordusu ve Cihangir-zâde'nin kurduğu Kars Cumhuriyeti arasında çatışma başlamıştır. Felâkete karşı kimi gruplar İngiliz işgalinden yardım umarken, Beyaz, Ordu komutanı Amiral Kolçak'tan yardım isteyenler de vardı. T. I. T. Enst. Arşivi 7572 No.'da kayıtlı Alibek Halilov'un 7 Kasım 1919'da Amiral Kolçak'a yazdığı Rusça mektup bunun bir kanıtıdır.

Çevrede yer alan bir bölge, imparatorluk sisteminin merkeziyle kurabildiği ulaşım ve pazarlama yoğunluğu ölçüsünde, mevcut modernleşme ve pazara açılma sürecine ayak uyudurabilir. Kars bölgesi ise, Osmanlı imparatorluğunun periferisinde iken, modern ulaşım sistemine girememiş, bu nedenle de, tarımsal reform ve pazar üretimi sürecine mevcut potansiyeli ölçüsünde ayak uyduramamıştır. Çar Rusyasına geçtiğinde ise, bu imkâna kısmen sahip olmuştur. Ekonomik ilişkilerin pazar için üretime göre biçimlenmeye başlaması, tarımda monokültürel bir yapıya yönelik sonucu, bölgede bir ücretli tarım işçileri zümresi de doğmuştur.

Ancak bu durum bir gerçeği ortaya koymaktadır; imparatorlukların periferi (çevre) bölgeleri kendi içlerinde ulaşım ağı ve üretim alanları bakımından bütünleşmeden, merkeze bağımlı bir sisteme girerlerse (ki Kars'ta bu idarî özerkliğin önlenmesi ve merkezin kontrolü nedeniyle istenmiştir de), bölgedeki modernleşme ve pazara açılma olayı sınırlı, kontrollü ve tek yönlü kalmaya mahkûmdur. Bu durumda, bölgenin bağlı olduğu merkezle ilişkisi kesilince, tekrar eski geleneksel sosyo-ekonomik düzene döner; mevcut ekonomik ve sosyal gelişme çöküntüye uğrar. Kars, Avrupa Rusyası'ndan çok, Güney Kafkasya'nın Tiflis—Bakû merkezî eksenine tek yönlü olarak bağlıydı. Yani bu merkezin istek ve ihtiyâcına göre üretimi ayarlanan ve o ölçüde değişebilen bir bölgeydi. Bu durum, Kars vilâyetinin potansiyelinin çok altında bir gelişmeyle yetinmesine neden oldu. Ulaşımın ıskallığından, yanbaşındaki Osmanlı imparatorluğunun Karadeniz limanları ve Mezopotamya ile bağıntısı yoktu. Rusya ve dolayısıyla Kafkasya merkezleriyle ilişkisi kesilince, yeniden ulaşım yokluğu nedeniyle kapalı bir ekonomik çevre haline dönüştü. 1917'den sonra vilâyette ilk anda gelişimin durması ve ekonomik çöküntüye giriş bundan ileri geliyor.

İmparatorluk sistemi içinde, evvelce belirlenen bir mekân düzününün yıkılması nedeniyle benzer olaylar çok olmuştur. Osmanlı, Avusturya imparatorluklarının yıkılıp, millî devletlerin doğması bu tür sorunları yarattı ve birçok kentler ve bölgeler aynı şekilde yıkıma girdi. Birinci Dünya Savaşından sonra Trieste limanı, 1912'lerden sonra hinterlandı ile ilişkileri sarsılan Selânik, veya limanları ile ilişkilerini kaybeden Filibe, Üsküp, Avusturya Hırvatistanı'nda Zagreb, Slovenya'da Ljubljana (Leibach) gibi kent ve bölgeler buna örnektir. Lübnan ekonomisi, millî devletlerin doğuşu ve mekândaki bölünmeler dolay-

siyle ergeç bugünkü durumuna gelecekti. Eđer İzmir, 1919'dan sonra Anadolu kıtasından kopsa idi, benzer bir çöküntüye uğrayacaktı. Böyle bir durumda aynı sonuç, İzmir'in hinterlandını teşkil eden bölge için de söz konusu olacaktı.

Kars ise sınırlı hinterlandı içinde kalıp, bağılı olduğu merkezle ilişkisi kopunca, modernleşen bir imparatorluğun en uç noktası olmaktan çıkıp, ilk anda geleneksel uc bölgesi düzenine dönmüştür. Böylece, tek merkeze bağımlı sahte gelişmesi de (pseudo development) durmuş ve 1920'de iki imparatorluğun harabesi olarak, yeni Türkiye devletinin topraklarına katılmıştır.